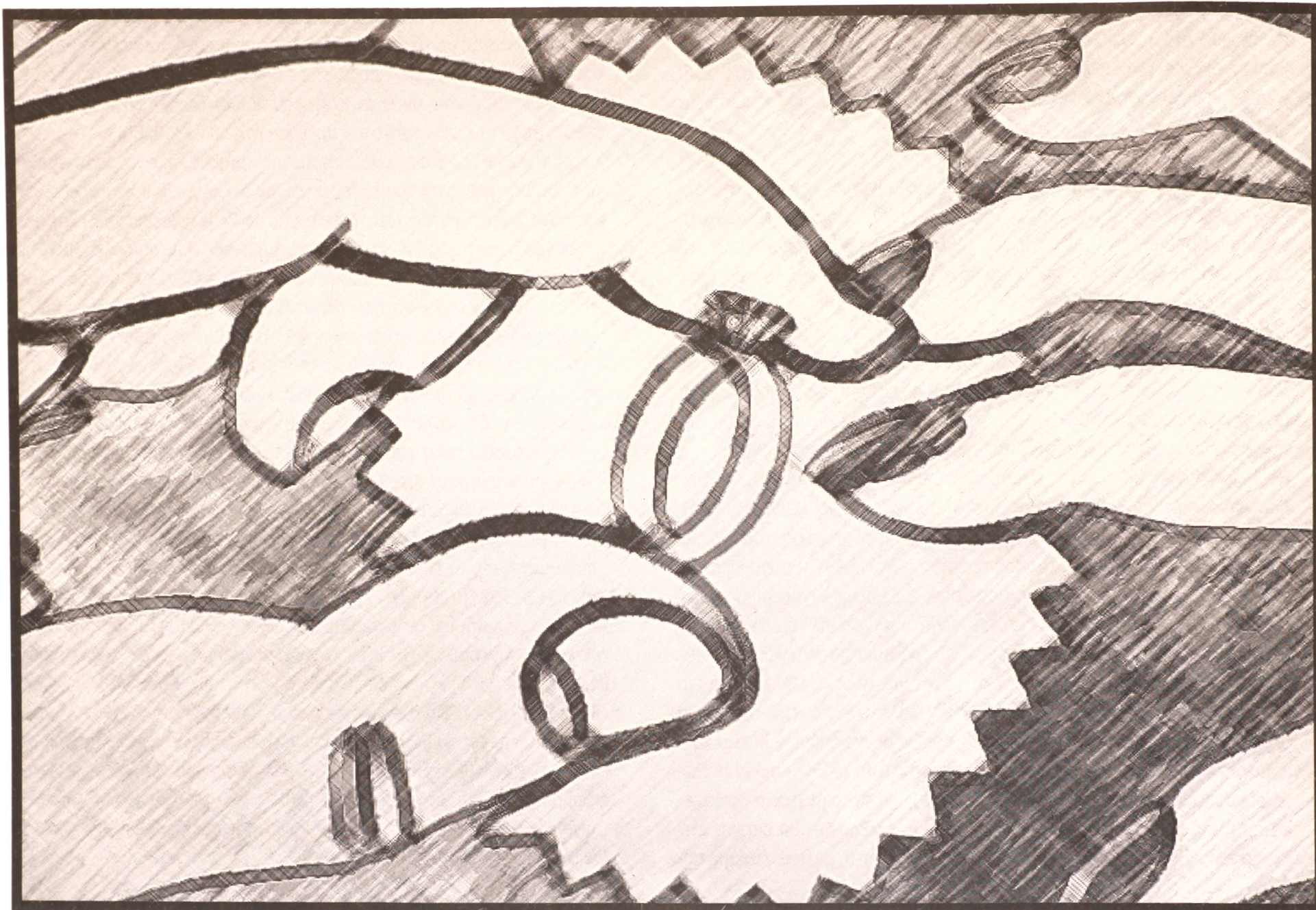

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΙΩΝΙΑ ΕΙΡΗΝΗ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΔΡΟΥΛΙΑΣ – ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

Η προβληματική που αναπτύσσεται εδώ λαβαίνει χώρα στα όρια μεταξύ μιας μετά-ψυχροπολεμικής περιόδου, η οποία δόξασε το «Θες ειρήνη; ετοιμάσου για πόλεμο», μιας περιόδου προληπτικών πολέμων, μιας παγκοσμιοποίησης η οποία βάζει σε παρένθεση το έθνος-κράτος και μιας περιόδου ειρήνευσης μεταξύ των μελών-κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα πλαίσια της οικοδόμησης της εμπειρίας της μετά-πολεμικής Ευρώπης. Αυτή η προβληματική αναπτύσσεται επίσης κάτω από την σκιά του θανάτου του Jacques Derrida, ενός εκ των τελευταίων φιλοσόφων, οι οποίοι είναι τόσο απαραίτητοι για την ειρήνη, όπως έλεγε ο Kant. Με τους όρους του τελευταίου το «μετά την Αιώνια Ειρήνη» μπορεί να διαβαστεί ως *Πέραν του Κοσμοπολιτισμού*, ένα κείμενο του Derrida το οποίο εξετάζει εκ νέου την *Αιώνια Ειρήνη* του Kant χωρίς να την εξαντλεί. Η προβληματική του Derrida, η οποία αναφέρεται στο Τρίτο οριστικό άρθρο της *Αιώνιας Ειρήνης* και στο δικαίωμα φιλοξενίας, αντικαθιστά το υποκείμενο της πολιτικής φιλοσοφίας του Kant, το κράτος, με το υποκείμενο της δικής του φιλοσοφίας, την πόλη και ειδικότερα την πόλη-καταφύγιο. Συγχρόνως, κάνει αναφορά στον ορίζοντα που προηγείται της *Αιώνιας Ειρήνης*, τον ιστορικό ορίζοντα που προηγείται του κοσμοπολιτισμού και του διαφωτισμού: την εβραϊκή παράδοση, τον ελληνικό στωικισμό και τον παύλειο χριστιανισμό. Στα χρόνια που ακολούθησαν την δημοσίευση της *Αιώνιας Ειρήνης*, σύμφωνα με τον Derrida, αυτό που έγινε φανερό είναι πως τα κράτη έχασαν την αθωότητά τους

Το κείμενο του Kant, που γράφεται μεταξύ 1795-96 έχει ενδιαφέρον να το εξετάσουμε,

Ο Αναστάσιος Δρούλιας είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και ο Χαράλαμπος Μπαλτάς είναι υποψήφιος διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

εκτός από την περιρρέουσα ατμόσφαιρα της γαλλικής επανάστασης, με μια συγγενική προβληματική αλλά και αντίπαλη στα κείμενα της ίδιας περιόδου, στα πλαίσια μιας μικρής νύξης. Ο Hegel, στο αποκαλούμενο «Αρχαίο πρόγραμμα του γερμανικού ιδεαλισμού», το 1795, γράφει:²

«Τοποθετώντας την Ιδέα της ανθρωπότητας πρώτη-επιθυμώ να δείξω πως δεν υπάρχει καμία ιδέα του Κράτους επειδή το κράτος είναι κάτι μηχανικό, όπως εξίσου δεν υπάρχει μια Ιδέα της μηχανής. Μονάχα αυτό που είναι αντικείμενο της ελευθερίας αποκαλούμε Ιδέα. Οφείλουμε λοιπόν να πάμε πέραν του Κράτους! –Διότι κάθε κράτος πρέπει ν' αντιμετωπίζει τους ελεύθερους ανθρώπους σαν ένα κομμάτι μηχανής: και δεν πρέπει να το κάνει γι' αυτό πρέπει να πάψει να υπάρχει. Μπορείτε να αντιληφθείτε οι ίδιοι πως εδώ όλες οι Ιδέες, της αιώνιας ειρήνης κ.λ.π., δεν είναι παρά Ιδέες που υπάγονται σε μια υψηλότερη Ιδέα.

Την ίδια στιγμή θέλω να διατυπώσω τις αρχές για μια ιστορία της ανθρωπότητας και να αποκαλύψω την άθλια στο σύνολό της ανθρώπινη δημιουργία του κράτους, του συντάγματος, της κυβέρνησης, του νομοθετικού σώματος (...).

Φαίνεται καθαρά ο τρόπος που χειρίζεται ο Hegel τα ζητήματα της προβληματικής μας καθώς πάλι, το 1796, επανέρχεται με το κείμενό του³ «Πώς μια ηθική ή θρησκευτική κοινότητα αναπτύσσεται σε κράτος» για να θέσει ζητήματα που απασχολούν και τον Kant, όπως αυτά των σχέσεων νόμου και ηθικής. Παρά το γεγονός ότι θα ήταν εύκολη η σχηματική διαφορά Kant /Hegel, καθώς εύκολα μπορούν να ανευρεθούν στοιχεία από τη μια υπεράσπισης της ειρήνης από τον Kant και από την άλλη στοιχεία υπεράσπισης του πολέμου από τον Hegel, όπως το «μια διαρκής και μάλιστα αιώνια ειρήνη θα έριχνε τους λαούς σε κατάσταση σαθρότητας και αποσύνθεσης» ή η απόρριψη του διεθνούς δικαίου, ωστόσο στο σύνολο της προβληματικής του 19ου αιώνα ο πόλεμος κατέχει μια θέση που μάλλον είναι αντικείμενο υπεράσπισης.⁴ Η παράδοση υπεράσπισης του πολέμου συσχετίζεται με την έννοια του κράτους και την θεωρητική συνέχιση της συζήτησης για το δίκαιο, τους θεσμούς, την επανάσταση και την πολιτική μετά τον Hegel με τον Marx, συζήτηση που ανανεώνει διαρκώς το κράτος ως αντικείμενο της επιστήμης αλλά και εντασιακό τόπο της σχέσης λαών/ κυβερνήσεων.

Το κείμενο του Kant *Για την Αιώνια Ειρήνη* επισκοπεί ζητήματα τα οποία μεταξύ άλλων αφορούν το πρόβλημα θεωρίας /πράξης, την ρητορική, τον διαφωτισμό με το ζήτημα της δημοσιότητας, τις έννοιες ειρήνη/ πόλεμος και την διαμόρφωση κοινής βούλησης. Ο Kant, στα πλαίσια του διαφωτιστικού επιχειρήματος λαβαίνει υπ' όψιν του τον τρόπο πρόσληψης του κειμένου,⁵ την διάκριση του θεωρητικού από τον πολιτικό της πράξης, τον ρόλο του φιλόσοφου στην παραγωγή της ειρήνης και την δυνατότητα για δημοσιότητα των απόψεων για την ειρήνη. Η συνθήκη της ειρήνης δεν προσδιορίζεται από την απουσία πολέμου, επειδή, για να είναι⁶ το «τέλος όλων των εχθροπραξιών» χρειάζεται να μην υπάρχει «κρυφή επιφύλαξη αιτίου για μελλοντικό πόλεμο». Παραδείγματα, τα οποία είναι προϊόν αναστοχασμού μετά την ανάγνωση αυτού του κειμένου, καθώς αναμετρίεται με την ιστορική εμπειρία, είναι οι Παγκόσμιοι πόλεμοι, η αποικιοκρατία, τα οικονομικά χρέη, η επέμβαση στο εσωτερικό άλλων κρατών, η επανάσταση, το πολιτικό άσυλο και η σχέση του κάθε κράτους με τον κοσμοπολιτισμό. Αυτά ακριβώς τα παραδείγματα στοιχειοθετούν και την αντιμετώπιση του προβλήματος που υπάρχει ανάμεσα σε ένα κείμενο για την νεωτερικότητα,

όπως είναι η *Αιώνια Ειρήνη*, και τις εκ διαμέτρου αντίθετες ιστορικές πραγματώσεις της. Η αποικιοκρατία, στην καντιανή προβληματική, είναι η κατάργηση του κράτους⁷ «ως ηθικού προσώπου και η μετατροπή του σε πράγμα» κάτι που σημαίνει κατάργηση του κοινωνικού συμβολαίου και της δυνατότητας του κράτους να έχει ηγεμόνα. Ο στρατός, στα πλαίσια των εθνικισμών που ακολούθησαν τον διαφωτισμό είναι αιτία επιθετικού πολέμου κι ακόμη περισσότερο η μετατροπή του σε μισθοφορικό στρατό⁸ «μοιάζει να συνεπάγεται την χρησιμοποίηση ανθρώπων ως απλών μηχανών». Η αντίθεση του Kant, με την επιπλέον υποστήριξη του εθελοντισμού στην περίπτωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων, είναι πολύ κοντά στο πρόγραμμα της *Τρίτης Κριτικής* και του 'Προγράμματος του Ιδεαλισμού' του Hegel για μια πέραν της μηχανής υποκειμενικότητα, κάτι που συνάδει και με την εν γένει αποτυχία της πράξης όταν είναι απλώς μηχανισμός της φύσης, στερούμενης της ελευθερίας. Ωστόσο, τα γενικά χαρακτηριστικά της διαδικασίας της ειρήνευσης είναι η εγγύησή⁹ που παρέχει η Φύση «στη μηχανιστική πορεία» της, κάτι ανάλογο με την πρόνοια και την πρόοδο που συνδέει την φύση του ανθρώπου με την διάνοια της *Πρώτης Κριτικής*. Στο μηχανισμό της φύσης η *a priori* κοινή βούληση, το βασίλειο του Πρακτικού Λόγου, είναι η αυτή ανθρωπολογία που αντικαθιστά την θεωρία, η οποία¹⁰ «βάζει τον άνθρωπο στην ίδια κατηγορία με τις υπόλοιπες ζωντανές μηχανές». Η ειρήνευση δεν είναι απλώς μηχανισμός της φύσης αλλά πολιτική, η οποία περιορίζεται από την ηθική. Τα πολιτικά υποκείμενα στην προβληματική του είναι πέντε: το κράτος, ο λαός, ο φιλόσοφος, ο πολιτικός και ο πολίτης του κόσμου. Ανακατασκευάζοντας την καντιανή προβληματική ο νόμος είναι αυτός που εγγυάται την ειρήνη και ο κοσμοπολιτισμός είναι αυτός που εγγυάται τα δικαιώματα του νέου πολιτικού υποκειμένου, του πολίτη του κόσμου.

Η δυνατότητα για ειρήνη βασίζεται σε εγγυήσεις, σε συμφωνίες και νόμους προκειμένου να αρθεί η έννοια του εχθρού, έννοια προγενέστερη του κάθε στοχασμού, όπως και ο πόλεμος της ειρήνης. Το ρεπουμπλικανικό καθεστώς, το ομοσπονδιακό σύστημα ελευθέρων κρατών και το κοσμοπολίτικο δίκαιο της γενικής φιλοξενίας είναι οριστικά άρθρα για την αιώνια ειρήνη. Ο πόλεμος μπορεί να είναι η διεκδίκηση του δικαίου, ωστόσο¹¹ «το δίκαιο δεν αποφασίζεται από τον πόλεμο και την ευνοϊκή έκβασή του, τη νίκη» αλλά από την συμφωνία, η οποία παίρνει τον χαρακτήρα της συμμαχίας και της ομοσπονδίας. Το μοντέλο της ομοσπονδίας είναι ομόλογο του διαφωτισμού του κάθε ατόμου, καθώς η παραίτηση από την φύση συνοδεύεται από την έννομη ελευθερία που οδηγεί στη συμμόρφωση με τους δημόσιους καταναγκαστικούς νόμους. Μέσα από την δυνατότητα της ομοσπονδίας των κρατών το παραγόμενο διεθνές δίκαιο είναι το κοσμοπολίτικο δίκαιο της φιλοξενίας του ξένου. Φιλοξενία σημαίνει¹² «το δικαίωμα του ξένου να μην υφίσταται κατά την άφιξή του στο έδαφος κάποιου εχθρική μεταχείριση από αυτόν». Κατειλημμένος καθώς είναι ο 'χάρτης' από κράτη τα οποία αντιπροσωπεύουν τους πολίτες τους, με το κοσμοπολίτικο δίκαιο διορθώνεται μια τυχούσα βιαιότητα που θα μπορούσε να ασκηθεί στον ξένο, σ' αυτόν που αλλάζει κράτος.

Η δυνατότητα για ειρήνη βασίζεται επίσης στην δημοσιότητα που παράγεται από το ασύμπτωτο φιλοσοφίας και εξουσίας καθώς¹³ «η κατοχή της εξουσίας αναπόφευκτα διαφθείρει την ελευθερία κρίσης του Λόγου». Αυτό το ασύμπτωτο έχει αναγγελθεί από τον τρόπο πρόσληψης του κειμένου αλλά είναι επίσης αυτό που προσδιορίζει τις σχέσεις πολιτικής/ ηθικής και θεωρίας/ πράξης. Η συνο-

μιλία κράτους /φιλοσοφίας ανανεώνει στο πρόσωπο των φιλοσόφων το εγχείρημα του διαφωτισμού για το υπερβατολογικό δημόσιο δίκαιο και την τελεολογία της πολιτικής ως ευτυχίας. Προϋπόθεση είναι οι σχέσεις πολιτικής/ ηθικής και ο τρόπος αντιμετώπισής τους, δεδομένης της διάστασής τους. Για την γέφυρα των σχέσεων, σύμφωνα με τον Kant, χρειάζεται ο μετασχηματισμός των μεμονωμένων βουλήσεων, έτσι ώστε¹⁴ «η αστική κοινωνία να γίνει ένα όλον, όπου υπεράνω της ανομοιοτητας των μερικών βουλήσεων θα πρέπει να προστεθεί κάποια ενωτική αιτία, για να φέρει στο φως μια κοινή βούληση (...)». Αυτή θα καθορίσει και το δίκαιο. Η πράξη στο βαθμό που συνεπάγεται αντικειμενικότητα και νόμο συσχετίζεται με το πρόβλημα της ιδέας/ εφαρμογής και το πρόβλημα του καταναγκασμού βίας/ εξουσίας. Η ανισότητα στις σχέσεις των κρατών, η οποία οδηγεί στην απώλεια ενός κοσμοπολίτικου δικαίου θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί μόνο μέσα από την πράξη¹⁵ «η οποία σπνρίζεται σε εμπειρικές αρχές της ανθρώπινης φύσης και δεν θεωρεί υποτιμητικό να αποκομίζει διδάγματα για τους κανόνες της από τον τρόπο με τον οποίο συμβαίνουν τα πράγματα στο κόσμο». Η πράξη είναι διορθωτική κι αυτό είναι το καθήκον του ηθικού πολιτικού, του φορέα- υποκειμένου της πράξης που συμπληρώνει τις σχέσεις κράτους/ φιλοσοφίας, να επαναφέρει κάθε φορά το φυσικό δίκαιο στο σύνταγμα ή τις διακρατικές σχέσεις. Η όποια υποκειμενική διάσταση ηθικής/ πολιτικής είναι¹⁶ το «ακόνι της αρετής».

Στη πράξη αντιτίθεται η τεχνική, με την έννοια του τεχνάσματος ή του σοφίσματος. Η αντιπαράθεση εν γένει της *Αιώνιας Ειρήνης* του Kant γίνεται με την ρητορική στις διάφορες μορφές της: με την ρητορική παράδοση της ιησουϊτικής καζουιστικής, με την μεθόδευση, με τα σοφιστικά αξιώματα, με τη σοφιστεία, με τη *reservatio mentalis*, την κατά το δοκούν ερμηνεία και τέλος με την πεποίθηση που προηγείται των πειστικών λόγων. Μάλιστα είναι χαρακτηριστικό το γεγονός πως στα πλαίσια της άσκησης του έργου της δημοσιότητας από την πλευρά των φιλοσόφων, καθώς και στα πλαίσια της αντιπαράθεσής τους με την ρητορική, ειδικότερα με την μορφή της ψευδο-πολιτικής, ο Kant δεν τους καταλογίζει ικανότητα για προπαγάνδα, έννοια που σημαίνει πειθώ και παρακίνηση.

Τα ερωτήματα μας δεν αφορούν τις επιμέρους θέσεις του κειμένου *Για την αιώνια ειρήνη* ως αιτήματα. αλλά το καντιανό κείμενο σαν σύνολο. Ποια είναι η ταυτότητά του, πώς και γιατί διαβάστηκε. Το κείμενο αποτελεί μια συντακτική πρόταση, μια πρόταση για το πώς οφείλουν να συνταχθούν τα κράτη, όχι μόνο¹⁷ τα ευρωπαϊκά, αλλά όλα τα κράτη μαζί για να επικρατήσει η αιώνια ειρήνη. Εντάσσεται σε μια ακολουθία κειμένων που βρίσκουμε τους πέντε αιώνες πριν από αυτό, και στους δύο αιώνες που μας χωρίζουν απ' αυτό, και αποτελεί κομβικό επεισόδιο αυτής της συζήτησης. Το κείμενο μορφικά είναι ένα νομοθετικό σχέδιο. Ένα σχέδιο συντάγματος που απευθύνει ο φιλόσοφος στην εξουσία χάριν της αρχής της δημοσιότητας. Σ' εμάς σήμερα, αρκετά «μετά» από τη συγγραφή του, την ανάγνωση του την επιβάλλει η επικαιρότητα, τη στιγμή που αφενός υπογράφεται το πρώτο ευρωπαϊκό σύνταγμα, και αφετέρου η αμερικανική «patriot act» αναστέλλει συνταγματικά δικαιώματα. Ενώ και η κριτική στον αμφιλεγόμενο Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών αφορά στο κατά πόσο αποτέλεσε τελικά υλοποίηση του καντιανού σχεδίου (αναφέρουμε παραδειγματικά την υιοθέτηση από τον Ο.Η.Ε. του δόγματος προληπτικού πολέμου, το οποίο ο Kant ρητά στο κείμενο απορρίπτει).

Οι καντιανές προτάσεις είναι διακηρυχτικές (constative) και όχι διαπλαστικές (performative). Αυτό δεν σημαίνει ότι είναι ανίσχυρες.

Η διακήρυξη δεν είναι ποτέ ένα δεδομένο ενέργημα, αλλά εξαρτάται από τον πομπό και τον δέκτη, την θέση ισχύος που κατέχει το ίδιο το κείμενο. Η πρόταση είναι πολύ σοβαρή, επειδή, σύμφωνα με τον ίδιο: «η ιδέα ενός συντάγματος ... δεν είναι απλό επινόημα, αλλά ο αιώνιος κανόνας για κάθε αστικό πολίτευμα εν γένει και απομακρύνει κάθε πόλεμο».¹⁸ Ο Caygill θεωρεί¹⁹ ότι το κείμενο είναι σατιρικό και ότι μετά τη πυρηνική απειλή μπορεί να διαβαστεί ως κυνικό. Ο Kant φαίνεται να ισορροπεί ανάμεσα στην αιώνια ειρήνη είτε των λαών είτε των νεκροταφείων. Η φιλοσοφική θέση του κειμένου, όχι μόνο μειώνει το κανονιστικό χαρακτήρα των κανόνων του αλλά το κάνει να αυτοπαρουσιάζεται ως ένα «γλυκύ όνειρο». Αυτό το όνειρο, ως εκπλήρωση επιθυμίας, δεν βρίσκεται ως δυνατότητα στο παρόν αλλά ως μια προοπτική, ένα όραμα που φαίνεται πάντα μακρινό και δεν μπορούμε ν' αγγίξουμε. Βέβαια μπορεί να κατηγορηθεί ότι οι προϋποθέσεις που θέτει δεν αποτελούν παρά περιγραφή και κατάφαση του υπάρχοντος συστήματος κρατικής κυριαρχίας και καταστολής όπως εφαρμόζονταν ήδη από τις μεγάλες δυνάμεις. Έτσι δεν πρόκειται να ταραξεί την κατάσταση που επικρατεί σε αυτές. Επιβάλλει απλώς στους άλλους να προσαρμοστούν στα πρότυπα των ισχυρών, της κυρίαρχης Δύσης.

Ζητήματα εννοιολόγησης

Η ειρήνη του Kant, σύμφωνα με την *Μεταφυσική των Ηθών* είναι το ανώτατο πολιτικό αγαθό. Ορίζεται ως «το τέλος όλων των εχθροπραξιών» και δεν περιορίζεται μόνο στα κράτη. Είναι ένας αποφαιτικός ορισμός, δεν έχει θετικές προτάσεις και περιγραφές, η ειρήνη αναδύεται ένα όραμα που μένει θολό. Ο εγγυητής της είναι η ίδια η φύση, η οποία, μας λέει²⁰ ο Caygill, «αποκαλύπτεται στο σχεδιασμό των σκοπών, ως η μοίρα ή ως η πρόνοια, της παραγωγής συμφωνίας μεταξύ των ανθρώπων, ακόμα και ενάντια στη θέληση τους και πράγματι με τις σημασίες της δικής τους διαφωνίας». Μεθοδολογικά, ο Kant περιορίζει το ενδιαφέρον του σε έννοιες που έχουν θετική αξιολόγηση και αποκρύπτει τις αντίθετές τους. Ασχολείται, για παράδειγμα, με το ωραίο και όχι με το άσχημο, με το καλό και όχι με το κακό. Το ίδιο στην *Γ' Κριτική* γίνεται με το ζήτημα του πολέμου. Ο Kant δεν έρχεται αντιμέτωπος με τον πόλεμο, τη διαφωνία ή τις συγκρούσεις, αυτές όμως οι αποκρύψεις, όπως θα έγραφε ο Adorno, κάνοντας μια μεταφορά, είναι τόσο καταπιεστικές για τους καντιανούς που τις διαδέχεται η βίαιη επιστροφή του απωθημένου.

Επιπλέον η πραγμάτευση της ειρήνης στον Kant είναι μη-διαλεκτική (παρότι η διαλεκτική όπως την ανέπτυξε ο Hegel είναι καθαρά πολεμική). Η σχέση ανάμεσα στην ειρήνη και στον πόλεμο είναι διαλεκτική. Αυτοί είναι οι ακραίοι όροι μιας διαλεκτικής διαδικασίας, οι οποίοι συμμετέχουν σε μια αμοιβαία κίνηση που δεν μπορεί να απομονωθεί. Η ειρήνη περιέχει εντός της τον πόλεμο και το αντίστροφο. Έτσι δεν υπάρχει το ένα χωρίς το άλλο. Το καντιανό σχήμα προσπαθεί να παγώσει τη διαλεκτική κίνηση τη στιγμή που μεταβαίνει από τον πόλεμο στην ειρήνη είναι μανιχαϊστικό. Ο πόλεμος στην *Διένεξη των Σχολών* του Kant περιγράφεται «ως το πιο μεγάλο εμπόδιο της ηθικής»²¹ και ως «ο καταστροφέας όλων των αγαθών».²² Ο Kant αντιγράφει τη φράση του Hume: «όταν βλέπω σήμερα τα έθνη εμπλεγμένα σε πόλεμο, μου φαίνεται ότι βλέπω δύο μεθυσμένους ανθρώπους που ξυλοκοπιούνται μέσα σ' ένα κατάστημα πορσελάνης». Όμως, σύμφωνα²³ με τον Caygill, για τον Kant, το κάθε κράτος υπάρχει «σε σχέση με κάποιο άλλο κράτος σε κατάσταση φυσικής ελευθερίας και άρα σε κατά-

σταση συνεχούς πολέμου. Τα δικαιώματα των κρατών με αμοιβαίο σεβασμό μεταξύ τους, αφορούν τη μετάβαση σε πόλεμο, τις πράξεις τους στη διάρκειά του και το δικαίωμα τους μετά τον πόλεμο». Ο πόλεμος είναι ο τρόπος διασφάλισης των δικαιωμάτων.

Ο Kant δεν καταφέρνει να δώσει απάντηση στο ερώτημα «γιατί πόλεμος;». Έτσι αυτό επιστρέφει στους φιλόσοφους συνεχώς μέσα από την επικαιρότητα. Το 1932 το αναδιατυπώνει ο Einstein προς τον Freud, «τι μπορεί να κάνει κανείς για ν' απαλλαγούν οι άνθρωποι από τη μοίρα του πολέμου;»²⁴. Η απάντηση που δίνει ο ψυχαναλυτής στον φυσικό είναι ότι θα απαλλαγούμε μέσω του διαφωτισμού, «από τα κάτω προς τα πάνω». Εδώ ο Kant θα είχε επιφυλάξεις. Ο Freud ελπίζει σε «μια κοινότητα ανθρώπων που έχουν υποτάξει την ορμητική τους ζωή στη δικτατορία του λόγου»,²⁵ «όλα όσα προωθούν την ανάπτυξη του πολιτισμού δουλεύουν και εναντίον του πολέμου».²⁶ Βέβαια μέχρι τότε πρέπει να παρεμβαίνουμε στη συγκυρία. Δεν πρέπει, παρατηρεί, να την πάθουμε σαν αυτόν που περιμένει το αργό άλσος των μύλων για να φτιάξει αλεύρι, και να πεθαίνει από την πείνα. Ενίοτε η συγκυρία [fortuna] απαιτεί από αυτόν που φιλοσοφεί, όπως θα έλεγε κι ο Machiavelli, να απευθυνθεί στον πρίγκιπα για χάρη της αρετής [virtue].

Ο Kant επιμένει στη βελτίωση που έρχεται από πάνω προς τα κάτω. Ο ρεπουμπλικανισμός, ως η διάκριση των εξουσιών, δεν τίθεται από τον Kant παρά σαν προϋπόθεση της αρχής της νομιμότητας. Η εκτελεστική εξουσία πρέπει να εφαρμόζει το νόμο και όχι να δρα δεσποτικά κατά περίπτωση. Από τους ανθρώπους περιμένει²⁷ «απλώς μια αρνητική σοφία», να κινηθούν δηλαδή προς το παραμερισμό των πολέμων και μετά να εγκαθιδρύσουν τους θεσμούς που θα διασφαλίσουν την ειρήνη. Αλλά είναι δύσκολο να δείξουμε το σταθερό στοιχείο στο οποίο θεμελιώνει ο Kant τη πίστη στην ειρήνη. Η φιλοσοφία του «ως εάν» μοιάζει με τη μπλόφα του χαρτοπαίχτη. Στη *Διένεξη των Σχολών* διαβάζουμε ότι μια a priori ιστορία, όπως αυτή της *Αιώνιας Ειρήνης*, είναι δυνατή «όταν ο μάντης εκτελεί και διοργανώνει ο ίδιος τα συμβεβηκότα που προαναγγέλλει». Δηλαδή όταν ο μάντης, ο φιλοσοφικός διάλογος, ο ορθός λόγος, μπορεί να επέμβει και στην εκτελεστική και στη νομοθετική εξουσία, ως η μόνη δύναμη που τις συντονίζει. Είναι αυτονόητο για όλα αυτά ως προϋπόθεση η αρχή της δημοσιότητας, όμως, τόσο ο ίδιος όσο και ο Freud 130 χρόνια μετά, εμποδίστηκαν από τη λογοκρισία.

Ο Kant, ενώ στην *Αιώνια Ειρήνη* θεωρεί δεδομένη την υπεροχή της ειρήνης, το ερώτημα που τον απασχολεί δεν είναι το «γιατί ειρήνη» αλλά πώς αυτή θα εμπεδωθεί. Αυτό το ερώτημα είναι ακόμα πιο επίκαιρο σήμερα, όπου οι διαδικασίες ανοικοδόμησης που εφαρμόζει η διαφωτισμένη Δύση αποτυγχάνουν. Αλλά και οι εχθροπραξίες, ότι κι αν ισχυρίζονται, όπως λέει²⁸ ο Freud, κινούνται «με τυφλή μανία, σαν να μην πρόκειται να υπάρξει μέλλον και ειρήνη μετά ανάμεσα στους ανθρώπους».

Στο κεφάλαιο «αναλυτική του υψηλού», ένα αντικαντιανό παράρτημα μέσα στη *Κριτική της Κριτικής Δύναμης* ο πόλεμος αντιμετωπίζεται μόνο αισθητικά. Ο Kant βρίσκει στον πόλεμο τη σημαντικότερη έκφραση του σεβασμού. Αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει σ' αυτόν κάτι ωραίο ή υψηλό, αλλά²⁹ το «αίσθημα της ακαταληλότητάς μας να επιτύχουμε μια ιδέα η οποία για μας είναι νόμος». Βέβαια εδώ δεν εννοείται ο ίδιος ο πόλεμος τη στιγμή που συμβαίνει, επειδή τότε δεν υπάρχει η αναγκαία για την αναστοχαστική κρίση αδιαφορία. Ο πόλεμος, όπως κάθε τι, για να θεωρηθεί υψηλό πρέπει να παραχωρηθεί στη φύση και στην αδιαφορία. Το

αίσθημα ανασφάλειας, που ο Kant φαίνεται να κρύβει, γίνεται κεντρικό στον Hegel, αφού ο κύριος πρέπει να ρισκάρει την ύπαρξή του στη μάχη για αναγνώριση. Αυτή η ανάγνωση του υψηλού μέσα από τη δυναμική του διάστασης, είναι σίγουρα ηθικοποιητική και καταλήγει να εξιδανικεύει τον πόλεμο. Ο Kant συμμετέχει σ' αυτή την εξιδανικευτική αντίληψη της εποχής του, θεωρεί ότι η αισθητική κρίση αποφαινεται υπέρ του πολεμιστή και του πολέμου. Πιστεύει ότι ο πόλεμος σφυρηλατεί το πνεύμα του λαού και ότι ίσως να χρειάζεται για να προστατεύσει³⁰ την επικράτεια του ορθού λόγου, ο οποίος τελικά είναι ειρηνοποιός.

Η σημερινή συγκυρία

Το 1995 με αφορμή τα 200 χρόνια από τη δημοσίευση της *Αιώνιας Ειρήνης* του Kant και τα 50 χρόνια από το τέλος του Δεύτερου Παγκοσμίου πολέμου πραγματοποιήθηκε μια συνάντηση στο πανεπιστήμιο Goethe της Φραγκφούρτης για τον εορτασμό αυτών των ημερομηνιών. Στα πλαίσια των ανακοινώσεων που έγιναν και εκδόθηκαν³¹ το 1997 οι James Bohman και Mathias Lutz-Bachman, υποστήριξαν πως «κάθε σύγχρονη ανακατασκευή της ιδέας της ειρήνης πρέπει να απαντά σε τρεις προκλήσεις που αναδύονται μέσα από τις πρόσφατες ιστορικές εξελίξεις, μία που συσχετίζεται με τη φύση της παγκοσμιοποιητικής διαδικασίας, μια δεύτερη που αφορά το κράτος και την κυριαρχία των εθνικών κρατών ως πολιτικές κοινότητες, εντός μιας διευρυμένης κοσμοπολιτικής τάξης και μία τρίτη που αφορά τη συμφιλίωση του συνόλου και της διαφοράς μέσα στις κοσμοπολιτικές κοινότητες των πολιτών του κόσμου του Kant». Μια σύντομη αποτίμηση αυτής της συνάντησης θα είχε τη χρησιμότητα της καθοδήγησης της σκέψης μας στη προβληματική που εξετάζουμε μέχρι εδώ. Η πρώτη θεματική ενότητα στα πλαίσια του αναστοχασμού των αποτελεσμάτων της παγκοσμιοποίησης αποφαινεται ότι η λογική της εξήγησης της προόδου από τον Kant προς την ειρήνη δεν είναι αρκετά διαλεκτική. Κριτικές της αποτυχημένης διαλεκτικής λογικής και της ιστορικής τελεολογίας του Kant μπορούν να βρεθούν στα δοκίμια του J. Habermas, Karl-Otto Apel, J. Bohman και D. Held. Η δεύτερη θεματική ενότητα του συνεδρίου αφορά την επιμονή του Kant στην αιώνια κυριαρχία των εθνών ως συνθήκη της παγκόσμιας τάξης. Τα προβλήματα μιας τέτοιας προοπτικής περιγράφονται με την μετατόπιση του από τη λέξη πολιτεία της «θεωρίας και πράξης» [1793] από μια «αρνητική υποκατάσταση» σε μια αργά αναπτυσσόμενη ομοσπονδία στο *Για την αιώνια ειρήνη* [1795]. Ο Mathias Lutz-Bachman και ο Jürgen Habermas αμφισβητούν αυτή την υπόθεση και απαιτούν ένα σύνολο μερών με εκτελεστικό, νομοθετικό και δικαστικό σώμα που υπερβαίνει το σύστημα του έθνους-κράτους. Η εθνική κυριαρχία είναι ως εκ τούτου ένα κεντρικό θέμα για να σκεφτούμε γύρω από τον κοσμοπολιτισμό: σημαίνει μια τάξη που δεν είναι επιβεβλημένη από ένα κέντρο και διέπεται από τον κανόνα του νόμου. Η τρίτη θεματική ενότητα αφορά την αντίθεση ανάμεσα στις τοπικές και καθολικές ταυτότητες, ανάμεσα στην υποταγή στις συγκεκριμένες ταυτότητες και τις κοσμοπολιτικές σχέσεις. Γίνεται η προσπάθεια να αναδειχθεί ότι ο κοσμοπολιτισμός και η ηθική καθολικότητα που λανθάνει σ' αυτόν δεν σκοπεύει να αποκλείσει τοπικές προσκολλήσεις σε θεσμούς. Όπου ο Kant διστάζει να δώσει στα ανθρώπινα δικαιώματα πλήρες νομικό status ως εκτελεστές αξιώσεις, ο Habermas διερευνά όλες τις περιπτώσεις της καθώς πρέπει διάκριση νόμου και ηθικής για τη νομιμοποίηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αυτά τα δικαιώματα

των κοσμοπολιτών τα οποία είναι δικαιώματα των πολιτών ενάντια στο έθνος-κράτος. Μολονότι ο Kant δεν έδωσε ιδιαίτερο περιεχόμενο σ' αυτά τα δικαιώματα ωστόσο μπορεί κάποιος να πει ότι περιέχονται στο «δικαίωμα στη φιλοξενία». Φιλοξενία είναι ένα δικαίωμα και ένα καθήκον, δεν είναι πράξη φιλανθρωπίας.

Στη προβληματική μας που αναπτύσσουμε εδώ, η φιλοξενία μπορεί να πάρει τρεις εκδοχές: είτε αυτή των «απεριόριστων διαδρομών» του Antonio Negri, που είναι το δικαίωμα σε μια παγκόσμια υπηκοότητα,³² είτε εκείνη του αναστοχασμού της διάκρισης που κάνει ο Derrida ανάμεσα στο δικαίωμα διαμονής και στο καντιανό δικαίωμα επίσκεψης,³³ είτε της μετα-εθνικιστικής υποκειμενικότητας,³⁴ σύμφωνα με την Rossi Braidotti, η οποία διαχωρίζεται από την ταυτότητα και καθιστά δυνατή την ευέλικτη ιδιότητα του πολίτη στα πλαίσια μιας πολιτικής Ευρώπης νομαδικών υποκειμένων.

Η πραγματικότητα του πολέμου

Ο Kant στην *Γ' Κριτική* καταθέτει την επιφύλαξη απέναντι στην μακρόχρονη ειρήνη, ότι δυστυχώς αυτή επιτρέπει να κυριαρχήσει το πνεύμα του εμπορίου. Και εμείς πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί, αφού το πνεύμα του εμπορίου είναι που επιβάλλει έναν εξατομικευμένο πόλεμο. Η κατάσταση ειρήνης είναι ανέφικτη παροντικά και μπορεί να συλληφθεί μόνο ως προοπτική. Εχθροπραξίες δεν αποτελούν μόνο οι πόλεμοι μεταξύ των κρατών. Αυτοί είναι ένα ιστορικό κατασκεύασμα που έτσι κι αλλιώς κάποια στιγμή θα ξεπεραστεί ή θα εξελιχθεί. Η προβληματική του Φουκώ, στο έργο του *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, είναι πολύτιμη.

Ο πόλεμος, με την κλασική έννοια ήδη αλλάζει, δεν είναι πια ο πόλεμος για τον οποίο συζητούσαν ο Kant και ο Hegel. Ο πόλεμος, δεν γράφεται μόνο με Π κεφαλαίο, υπάρχει παντού και δεν μπορούμε να τον αγνοήσουμε. Υπάρχουν οι πόλεμοι συμφερόντων, ο ταξικός, δηλαδή ο εξατομικευμένος πόλεμος που επιβάλλει ο νόμος της αγοράς, αλλά και αυτός που μαίνεται μέσα σε κάθε υποκείμενο.³⁵ Η αιώνια ειρήνη δεν είναι ένα στάδιο μετά από αυτά, είναι ένα μέσο για την επίτευξη του σκοπού που βρίσκεται στο τέλος του δρόμου. Κάθε στιγμή ο πόλεμος υπάρχει καταγωγικά, και η ειρήνη είναι ένα όραμα στο τέλος του δρόμου, αλλά δεν εξαφανίζεται μπροστά στην αποκάλυψη αυτού του τέλους, γιατί η ειρήνη δεν νοσηματοδοτείται. Τα υποκείμενα δεν θα ξεπεράσουν ποτέ οριστικά αυτή την εσωτερική ένταση. Ιδιαίτερα τα τελευταία 15 χρόνια ζούμε ένα πόλεμο για την «αιώνια» λειτουργία του νόμου της αγοράς. Ένα πόλεμο με ασταμάτητες μάχες νομισματικές, εμπορικές και χρηματοπιστωτικές, ένα πόλεμο της οικονομίας που τον στηρίζει η πολιτική, ένα πόλεμο με αμέτρητα αθώα θύματα και μόνη εναλλακτική λύση την άνευ όρων στράτευση, ένα πόλεμο με κανόνες, όπου όμως όλα επιτρέπονται.

Στις πολιτικές του αναλύσεις, ο Kant υποτίμησε το ρόλο του Κεφαλαίου, και την μετέπειτα γιγάντωση του. Περίμενε πολλά από τη συμμαχία των κρατών, μια συμμαχία όμως που σήμερα έχει χάσει τη δύναμη της. Τα κράτη και να ήθελαν να εγγυηθούν την αιώνια ειρήνη, δεν έχουν πια τη δύναμη να το κάνουν. Η «ενάρετη διαλεκτική κράτους-κεφαλαίου» έχει διαλυθεί επειδή το κεφάλαιο έχει πια αυτονομηθεί,³⁶ «έχει κατ' ουσία υποσκελίζει την εξουσία και τη δικαιοδοσία των εθνικών κρατών»,³⁷ αν και βέβαια το κεφάλαιο βλέπει ότι λόγω του κοινωνικού του χαρακτήρα, «χωρίς το κράτος δεν έχει τρόπο να υλοποιήσει τα συλλογικά του συμφέροντα».³⁸ Πρέπει να δεχτούμε ότι τα συνταγματικά στοιχεία και οι κρατικές εξουσίες έχουν διαρρεύσει σε άλλα δίκτυα που πρέπει να εντοπίσουμε προ-

κειμένου να βρούμε ποιος είναι σήμερα πραγματικά ικανός να μας εξασφαλίσει την αιώνια ειρήνη. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί, που πλέον δεν είναι μόνο του κράτους αλλά ενός αυτοκρατορικού μορφώματος, αποκαλύπτουν την παρούσα συγκυρία θεολογικά ως τη πραγμάτωση της καντιανής αέναης ειρήνης. Τα μαχητικά θερμά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης χρησιμοποιούν ιδεολογικά την ειρήνη και τον πόλεμο. Στην αυτοκρατορία όμως δεν υπάρχει πια πόλεμος. Ο πόλεμος έχει τελειώσει, δηλαδή η παλιά μορφή πολέμου κρατών-εθνών, που επέβαλλε το θάνατο για την υπεράσπιση των συνόρων, που θυσίαζε ιδιαιτερότητες για την υπεράσπιση ενός λαού. Στην αυτοκρατορία, σύμφωνα με τον Negri, ο πόλεμος δεν είναι πόλεμος γιατί αυτό που τον κινεί είναι μια μορφή τάξης. Χαρακτηριστικό της αλλαγής συγκυρίας είναι ότι πλέον ο πόλεμος μπορεί να γίνεται ολοκληρωτικός, έτσι εκτοξεύτηκε σε μια τροχιά που συντήρησε για δεκαετίες μια ισορροπία τρόμου. Σ' αυτή τη συγκυρία υπήρξαν κινήματα ειρήνης και αφοπλισμού. Ο E. P. Thomson έρχεται³⁹ να συμπληρώσει τα προεισαγωγικά άρθρα του Kant με την αναγκαία απαίτηση για αφοπλισμό, αφού μέσα από την τεχνολογική ένταση της πολεμικής προετοιμασίας, οι εξοπλισμοί αποτελούν σήμερα τον βασικό εχθρό της ειρήνης.

Η επιλεκτική ανάγνωση από τη σημερινή διεθνολογία

Τα «εξοπλισμένα για πόλεμο κράτη» οφείλουν, γράφει ο Kant, «να λαμβάνουν υπόψη τους τα πρακτικά αξιώματα των φιλοσόφων, σχετικά με τις προϋποθέσεις της αιώνιας ειρήνης».⁴⁰ Βέβαια μια αποτίμηση της αποδοχής των καντιανών θέσεων από την πρακτική της εξωτερικής πολιτικής δεν είναι εύκολη. Ειδικά άμα θέλουμε να αποτιμήσουμε όχι τη τύχη των επιμέρους θέσεων, που καθ' αυτές δεν και τόσο πρωτότυπες όσο την προσέγγιση του σαν σύνολο.

Στις διεθνείς σχέσεις, για τα ζητήματα του πολέμου και της ειρήνης, οι θεωρίες που κυριαρχούν είναι η θεωρία του δίκαιου πολέμου, ο ρεαλισμός και ο πασιφισμός. Η καντιανή θεωρία είναι ένα *jus post bellum* που αποσκοπεί στο πασιφισμό. Για τον πασιφισμό η ειρήνη δεν έχει περιεχόμενο. Είναι το τέλος των πολέμων, κάτι που για τον Waltzer και άλλους δεν είναι καθόλου ρεαλιστικό. Είναι όπως θα έλεγε ο Νίτσε για τον Kant, ένας ταρτουφισμός στις διεθνείς σχέσεις, μια υποκριτική φιλοσοφία της ιστορίας. Διαφέρει από τον πασιφισμό που απαιτεί ειρήνη εδώ και τώρα. Ο Kant δεν αρνείται τον πόλεμο, δεν προτείνει την κατάσταση μιας εκεχειρίας που δεν εκτονώνεται. Αντίθετα προτείνει τους όρους για τη μετά τον πόλεμο εμπέδωση της ειρήνης. Τα ρεύματα στις διεθνείς σχέσεις δεν είναι σταθερά. Οι ρεαλιστές, υπέρμαχοι της θεωρίας του εθνικού συμφέροντος, δεν συμμερίζονται καντιανού τύπου ευχολόγια. Υπάρχει όμως μια σχολή που προσδοκά την *civitas maxima*, τη διεθνή κοινότητα με αλληλεγγύη συμφερόντων. Δυστυχώς συχνά προσπαθεί να θεμελιώσει το συμφέρον στην ουτοπική προσδοκία.

Ειδικά το πεδίο της διπλωματίας στηρίχτηκε στην ισορροπία ισχύος στην οποία το ρεύμα των καντιανών αντιτάχθηκε. Ο Kant την είχε καταγγείλει ως αναξιόπιστη και δύσχρηστη.⁴¹ Αλλά την είχε αναγνωρίσει ως αναγκαία, και έβλεπε σ' αυτή την ισορροπία της ισχύος το ίχνος της δυνατότητας μετάβασης στην αιώνια ειρήνη. Στον διπολικό κόσμο είχε επικρατήσει ένας τύπος καντιανισμού, που εισηγήθηκε στη διεθνή πρακτική ο πρόεδρος Wilson ο οποίος και κυριάρχησε έναντι του γκροτιανισμού και του μακιαβελισμού, που αποκατέστησαν τη θέση τους μετά τη πτώση του υπαρκτικού σοσιαλισμού. Δεν πρέπει να μας εκπλήσσει το ότι ο F.Fukuyama⁴² όχι μόνο επικροτεί το κείμενο, αλλά ψάχνει κιόλας να βρει που η νε-

ωτερικότητα απέκλινε από αυτό. Είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της επιπόλαιης ανάγνωσης του καντιανού έργου, σ' ένα κείμενο μάλιστα που συζητήθηκε όσο κανένα άλλο τη δεκαετία του '90. Διαβάζει τον ρεπουμπλικανισμό με τους σημερινούς όρους, ως αυτό που θα λέγαμε «φιλελεύθερη δημοκρατία», που είναι τελείως λάθος. Γι' αυτόν το πρόβλημα βρίσκεται, όπως λέει, στο ότι δεν ακολουθήθηκαν οι προϋποθέσεις που έθετε ο Kant»,⁴³ στο ότι «η συμμετοχή στα Ηνωμένα Έθνη ήταν ανοιχτή για οποιοδήποτε κράτος που ικανοποιούσε ορισμένα ελάχιστα κριτήρια εδαφικής κυριαρχίας, ανεξάρτητα αν η κυριαρχία αυτή στηριζόταν στη λαϊκή βούληση ή όχι».⁴⁴ Το απλουστευτικό αυτό σχήμα βοηθά στο να κατηγορηθεί για τα πάντα ο σοβιετικός πόλος.

Καταλήγουμε στο ότι η αιώνια ειρήνη δεν αποτελεί πλέον το γλυκύ όνειρο της ανθρωπότητας. Σχεδόν όλοι οι πρόσφατοι πόλεμοι έγιναν στο όνομα της αιώνιας ειρήνης. Μέσα απ' αυτή έχουμε τη νομιμοποίηση της πολιτικής, αλλά το πλήθος δεν μπορεί πια να δεχτεί τέτοιες θεολογικές αναφορές. Δηλαδή, πρέπει να υπερβούμε την καντιανή ειρήνη, όχι απλώς την γραπτή κατασκευή που αγνόησε και ξεπέρασε η ιστορία, αλλά την αιώνια ειρήνη ως αιώνια προοπτική, ως τον επί γης παράδεισο χωρίς την κόλαση. Αλλά από την διατύπωση της καντιανής θέσης έχει μεσολαβήσει το Άουσβιτς που πρόδωσε το καθολικό, η Χιροσίμα που έστειλε τον πόλεμο σε μία άλλη σφαίρα, ο Μάης του '68 που αφαίρεσε την νομιμότητα από τους αντιπροσώπους του κοινοβουλευτικού μας συστήματος. Πώς να βυθιστούμε στο γλυκύ όνειρο της αιώνιας ειρήνης, τώρα που αφαιρέθηκε ο ηθικός νόμος από μέσα μας; Στα δικά του *Minima Moralia* ο Adorno αντιτίθεται στα ουτοπικά μοντέλα που θέλουν να αναγορευτεί η κοινωνική ισχύς «σε κάτι αμετάβλητο, ένα μέρος της υγιούς αιωνιότητας». Θεωρεί ότι «καμία από τις αφηρημένες έννοιες δεν πλησιάζει περισσότερο την εκπληρούμενη ουτοπία όσο αυτή της αιώνιας ειρήνης». Πρέπει να μας φοβίζει «η αποχαύνωση της ανθρωπότητας στην ευζωία», «η άσωτη διεύρυνση του μεταμφιεσμένου σε ολική φύση κοινωνικού, η συλλογικότητα ως τυφλή μανία του ποιείν». Η επιθυμία αυτή, «να είναι ξαπλωμένος κανείς στο νερό και να κοιτάζει ειρηνικά τον ουρανό, «να είναι και τίποτε άλλο, χωρίς κανένα άλλο προσδιορισμό και εκπλήρωση» θα μπορούσε να αντικαταστήσει τη διαδικασία, τη δράση, την επιτέλεση και έτσι να ικανοποιήσει την υποσχέση της διαλεκτικής λογικής, ότι θα εκβάλλει στην πηγή της».⁴⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Jacques Derrida, «Κοσμοπολίτες όλων των χωρών ακόμα μια προσπάθεια!» [1997], στο Jacques Derrida, *Πέραν του Κοσμοπολιτισμού*, μετ.- σημ. Βαγγέλης Μπιτσιώρης Κριτική, Αθήνα 2003, σελ. 13-50.
2. G. W. F. Hegel, «Το αποκαλούμενο 'Αρχαίο Πρόγραμμα Συστήματος του Γερμανικού Ιδεαλισμού'», μετ. Βασίλης Νικάκης, περιοδικό *Simplicissimus*, Άνοιξη 2003, σελ. 16-21. Δες επίσης G. W. F. Hegel, «Το παλαιότερο πρόγραμμα συστήματος του Γερμανικού Ιδεαλισμού», Παρουσίαση- μετ.- σχόλια Παναγιώτης Θανάσας, περιοδικό *Δευκαλίων* 22/1, Ιούνιος 2004, Στιγμή, Αθήνα, σελ. 65-94.
3. G. W. F. Hegel, «Πώς μια ηθική ή θρησκευτική κοινότητα αναπτύσσεται σε κράτος» [1796], μετ. Στέφανος Ροζάνης, στο Hegel- Feuerbach- Marx, *Κράτος και θρησκευτική συνείδηση*, μετ. Ρένα Κοσέρη- Στ. Ροζάνη- Γερ. Λυκιαρδόπουλου, Έρασμος, Αθήνα 2000, σελ. 7-24.
4. Θεόφιλος Βέικος, «Πολιτική και λογική του πολέμου. Το παράδειγμα Hegel», περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 60, Ιαν.- Μάρτιος 1998, σελ. 32-35. Πρόκειται για ανακοίνωση στο συνέδριο «Το πρόβλημα του πολέμου και της ειρήνης στο τέλος του 20ου αιώνα», Παν/μιο Ιωαννίνων, Παν/μιο Κρή-

- της, Δήμος Χανίων, Χανιά 1991.
5. Immanuel Kant, *Για την Αιώνια Ειρήνη*, μετ. Άννα Πόταγα, πρόλογος-επιμ. Λεωτέρης Αναγνώστου, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992, σελ. 22-23.
 6. Immanuel Kant, *Για την Αιώνια Ειρήνη*, σελ. 25
 7. στο ίδιο, σελ. 26
 8. στο ίδιο, σελ. 28
 9. στο ίδιο, σελ. 53.
 10. στο ίδιο, σελ. 84.
 11. στο ίδιο, σελ. 45
 12. στο ίδιο, σελ. 50
 13. στο ίδιο, σελ. 67
 14. στο ίδιο, σελ. 71
 15. στο ίδιο, σελ. 72-73
 16. στο ίδιο, σελ. 86.
 17. Ο Kagan ισχυρίζεται ότι η Ευρώπη και η Αμερική «δεν κατοικούν στον ίδιο κόσμο», ενώ η πρώτη έχει εισέλθει σ' ένα μετα-ιστορικό παράδεισο ειρήνης και ευημερίας, στην πραγματοποίηση της αιώνιας ειρήνης, οι Ηνωμένες Πολιτείες παραμένουν σ' ένα χομπσιανό κόσμο. Έχει όμως η Ευρώπη των θεσμών ένα καντιανό ομοσπονδιακό σύστημα ελευθέρων κρατών, και τότε πώς εξηγείται καντιανά ότι το '99 εισήλθε σ' ένα πόλεμο; Αυτός ο μετα-εθνικός πόλεμος, όπως τον ονόμασε ο Beck, παρουσιάζεται ως η συνέχιση της ηθικής με άλλα μέσα. {Of paradise and power, σελ. 3}
 18. *Διένεξη* ... σελ. 255
 19. Howard Caygill, *Perpetual Police? Kosovo and the Military Violence*. European Journal of Social Theory: σελ. 73-80
 20. Caygill, *Kant's dictionary*, στο λήμμα peace
 21. *Διένεξη* ... σελ. 259
 22. *Διένεξη* ... σελ. 255
 23. Caygill, *Kant's dictionary*, στο λήμμα war
 24. Freud σ. 63
 25. Freud σ. 76
 26. Freud σ. 80
 27. *Η Διένεξη των Σχολών*, σελ. 259
 28. σελ. 28.
 29. Kant, *Κριτική της κριτικής δύναμης* σελ.
 30. Στην «Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι διαφωτισμός» επικαλείται την προστασία ενός ισχυρού ηγεμόνα με έναν ικανό στρατό. Τον διαφωτισμό θα επιτρέψει «μόνο εκείνος που, όντας ο ίδιος διαφωτισμένος, δε φοβάται ίσκιους και που συνάμα έχει στη διάθεση του έναν καλοπειθαρχημένο στρατό για τη διασφάλιση της δημόσιας τάξης».
 31. James Bohman, Mathias Lutz-Bachman (ed.), *Perpetual Peace*, MIT Press, Cambridge 1997, σελ. 1-22.
 32. Michael Hardt- Antonio Negri, *Αυτοκρατορία*, μετ. Νεκτάριος Καλαϊτζής, Scripta, Αθήνα 2002, σελ. 524-529.
 33. Jacques Derrida, ο. π., σελ. 44
 34. Rossi Braidotti, « Η Ευρώπη δεν μας κάνει να ονειρευόμαστε», μετ. Παν. Καλαμαράς- Μαρλέν Λογοθέτη, περιοδικό *Αυτονομία*, τ. 19, Φθινόπωρο 2004, σελ. 62-68.
 35. Το υποκείμενο βρίσκεται σε μια διαρκή σύγκρουση μεταξύ των ικανοτήτων του. Εντός του, η αιώνια ειρήνη μπορεί να επέλθει μόνο με τη *sensus communis*.
 36. Οι Negri, Hardt παρατηρούν ότι έχει αφεθεί ελεύθερο από μεταφυσικές θεμελιώσεις στο επίπεδο εμμένειας.
 37. Negri, Hardt, *Empire* σ. 411
 38. Negri, Hardt, *Empire* σ. 412
 39. *L' exterminisme* ... σελ. 44
 40. Στο ίδιο, σ. 66
 41. (παράθεμα από Kant στη σελ. 216 του Wight).
 42. *Το τέλος της ιστορίας*, σ. 371-374
 43. Στο ίδιο, σ. 371
 44. Στο ίδιο, σ. 372
 45. Th. Adorno, *Minima Moralia*, σελ. 249